

BENÎ HİLÂL KABİLELERİNİN KUZHEY AFRİKA'YA GÖÇ TARİHİ VE BÖLGENİN KÜLTÜR MEDENİYETİNE KATKISI

THE HISTORY OF THE MIGRATION OF THE BANÎ HİLÂL TRIBES TO NORTH AFRICA
AND THEIR CONTRIBUTION TO THE CULTURE AND CIVILIZATION OF THE REGION

ALİ YILMAZ

DOÇ. DR., GİRESUN ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ

İSLAM TARİHİ ANABİLİM DALI

ASSOCIATE PROFESSOR, GİRESUN UNIVERSITY FACULTY OF THEOLOGY

DEPARTMENT OF ISLAMIC HISTORY

GİRESUN, TÜRKİYE

alibedir28@hotmail.com

 <http://orcid.org/0000-0002-8574-4580>

 <http://dx.doi.org/10.46353/k7auifd.1618759>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received

13 Ocak / January 2025

Kabul Tarihi / Accepted

13 Haziran / June 2025

Yayın Tarihi / Published

Haziran / June 2025

Yayın Sezonu / Pub Date Season

Haziran / June

Atıf / Cite as: Yılmaz, Ali, "Benî Hilâl Kabilelerinin Kuzey Afrika'ya Göç Tarihi ve Bölgenin Kültür Medeniyetine Katkısı [The History of the Migration of the Banî Hilâl Tribes to North Africa and Their Contribution to the Culture And Civilization of the Region]". Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi - Journal of the Faculty of Theology 12/1 (Haziran/June 2025): 107-133.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Lisans / License: Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası [CC BY-NC 4.0] /Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International [CC BY-NC 4.0].

Published by Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi - Kilis 7 Aralık University, Faculty of Theology, Kilis, 79000 Turkey.

ilahiyatdergisi@kilis.edu.tr

BENÎ HİLÂL KABİLELERİNİN KUZHEY AFRIKA'YA GÖÇ TARİHİ VE BÖLGENİN KÜLTÜR MEDENİYETİNE KATKISI

Öz

Hiz. Ömer zamanında başlayan Kuzey Afrika'nın İslamlaşma serüveni, Hiz. Osman zamanında yoğunlaşarak devam etmiştir. Kuzey Afrika'ya ilk yerleşen müslümanlar Ehl-i beyten olup ilk etapta onların peygamber sevgisi Müslüman olmalarını kolaylaştırmıştır. Hiz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra bir süre inkıtaya uğrayan fetih hareketleri Emevîlerin iktidara gelmesi ile daha çok karadan gerçekleşerek yoğunlaşmıştır. Bu tarihten sonra Kuzey Afrika yerli halkı Berberiler, kalabalık bir şekilde İslam'ı kabul etmeye başlamışlardır. Müslüman Arapların Kuzey Afrika'da iskân etmeye başlamalarıyla İslamlaşma süreci daha da hızlanmıştır. Kuzey Afrika, Müslüman Araplardan önce işgal edilmesine rağmen onların emperyal düşüncelerinden dolayı o coğrafyada Hristiyanlar iskânı düşünmemişlerdir. Tarihi süreçte her ne kadar Rüstemiler, Hâricî karakterli olsalar bile coğrafyanın hâkim unsuru Hevvâr ve Zenâte kabilelerini de yanlarına alarak ilk Müslüman devleti kurmuşlardır. Kuzey Afrika'ya yerleşen ikinci Müslüman grup yukarıdaki kabilelere muhalif olan Sanhâce kabilesinin desteğini alıp müstakil devletlerini kuran Fatımî Devleti olmuştur. Zaman içerisinde Senhâcilerle arası açılan Fâtımîler, batı tarafında yerli halkla mücadele kabiliyeti olan Benî Hilâl kabile gruplarını bu topraklara göndermişlerdir. Benî Hilâl kabilelerinden olan insanlar, ilk İslamlaşma sürecinden sonra siyasi erkle sürekli problem yaşamışlardır. Hiz. Ebû Bekir zamanında ridde olaylarına isimleri karışmıştır. Onlar, ilk siyasi olaylar olan Cemel ve Siffin Savaşlarında net duruş sergileyememişlerdir. Daha sonra bedevî özelliklerinden dolayı ne Emevîler ne de onların yıpratılmasında kendilerine destek sağlamamalarına rağmen Abbâsiler zamanında devlet bürokrasisinde kendilerine görev verilmemiştir. İsmailî Karmatilerle olan beraberlikleri ve siyasi erke isyanları da kendilerine bir fayda sağlamamıştır. Bedevî karakterli bu kabilenin gelişine kadar daha çok şehir merkezlerinde yerleşen Müslümanlar onlarla beraber Kuzey Afrika'nın nüfus yoğunluğu olan bölgelere yerleşerek yerli halkın da İslam'la ve Müslümanlarla tanışmasını hızlandırmıştır. Benî Hilâl kabileleri daha çok olaylara ekonomik yaklaşım Kuzey Afrika'da bağımsız bir devlet kurma istekleri olmamaları nedeniyle yerli halkla daha kolay anlaşmışlardır. Benî Hilâl, kendi kabile grubundan olmalarına rağmen Fâtımîlere karşı Karmatilerle beraber olmuşlar, onların Karmatilere karşı galibiyetinden sonra kendilerine destek vermişler ve sonraki süreçte Afrika'da muarızlarına karşı onları desteklemişlerdir. Özellikle Zirî Devleti'nin Hristiyanlarla olan mücadelelerinde kendilerine destek vererek bir yandan yerli Berberilerin, diğer taraftan bu devlet içerisinde güçlü konumundan dolayı bölgede bulunan Arap kabilelerinin teveccühünü kazanmışlardır. Fâtımîlerin zaman içerisinde yıkılmasıyla birlikte Kuzey Afrika'da Sünniliğin taşıyıcı unsuru olma görevinde aktif rol üstlenmişlerdir. Bu bağlamda oldukları yerlerde kurulan müstakil devletle çok sorun yaşamamışlar, verimli arazilerde iskân hareketlerini hızlandırarak bölgenin vazgeçilmez haline gelmişlerdir. Siyasal erk sahipleri onların ekonomik olarak güçlenmelerine göz yumarak kendilerine karşı gelen gruplara onların sayısal ve bedevî özelliklerinden istifade yoluna gitmişlerdir. Kuzey Afrika'nın tarıma elverişli topraklarına yerleşen Benî Hilâl grubu kabileleri, kendi ekonomik refahlarının reklamını yaparak ister kendi kabile gruplarının ister diğer Arap unsurların Kuzey Afrika'ya göç edip yerleşmelerine öncülük etmişlerdir. Bölgede kurulan Berberi asıllı Muvahhid Devleti'nin yıkılışından sonra oluşturulan Merinî, Hafsî ve Zeyyanî devletleri birbirlerine üstünlük sağlamak için sayısal ve özgül ağırlıkları olan Benî Hilâl grubu kabilelerinden azami ölçüde istifade etmişlerdir. Bu bölünmeyi fırsata çeviren Benî Hilâl kabileleri, adı geçen üç devletle ilişkilerini iyi tutup kendilerine hangi devlet daha iyi fırsat tanımışlarsa onların tara-

finda yer almışlardır. Bu devletlerden herhangi birine şartsız bağlanmayarak kendi menfaatleri hangi tarafa destek vermeyi gerektiriyorsa onlara destek olmuşlardır. Diğer yandan bulundukları bölgelerde Berberilere üstünlük taslamayarak bir yandan mevcut devletle ilişkileri iyi tutmuşlar, diğer yandan o devlete sıkı bağlanmayarak yerli halka yarı bağımsız yaşama karakterini aşılamışlardır. Berberileri mevcut iktidarla mesafeli tutarak yerli halkı istedikleri gibi sevk ve idare etmişlerdir. Kısaca Benî Hilâl kabileleri, dini, kültürel ve ekonomik açıdan Kuzey Afrika'da İslam'ın yayılmasına, geniş kitlelerce benimsenmesine katkı sağlamışlardır.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Kuzey Afrika, Berberi, Benî Hilâl, İslamlaşma

THE HISTORY OF THE MIGRATION OF THE BANÎ HİLÂL TRIBES TO NORTH AFRICA AND THEIR CONTRIBUTION TO THE CULTURE AND CIVILIZATION OF THE REGION

Abstract

The process of Islamization in North Africa began during the time of Hz. 'Umar and intensified during the time of Hz. 'Uthmân. The first Muslim settlers in North Africa were from the Ahl al-Bayt, and initially their love for the Prophet facilitated their conversion to Islam. After the martyrdom of Hz. 'Uthmân, the conquest movements experienced a temporary halt, but with the rise of the Umayyads, these movements resumed more vigorously and predominantly through land conquests. Following this period, the indigenous Berber population of North Africa began to accept Islam en masse. The settlement of Arab Muslims in North Africa accelerated the process of Islamization. Although Christians had occupied the region earlier, they never contemplated permanent settlement there because of their imperial priorities. Throughout history, although the Rustamids had a Khawarij character, they established the first Muslim state by incorporating the dominant local tribes, al-Ḥawāra and al-Zanāta. The second group of Muslims to settle in North Africa was the Fatimid State, which received support from the opposing Sanhāja tribe to establish their own independent state. Over time, relations between the Fatimids and the Sanhāja deteriorated, prompting the Fatimids to send the Banî Hilâl tribal groups, known for their combat capabilities, to these lands. The people of the Banî Hilâl tribe faced continuous political problems after the initial Islamization process. They were even implicated in the ridda (apostasy) uprisings during Hz. Abū Bakr's time and failed to take a clear stance during the early political conflicts, such as the Battles of Jamal and Siffin. Because of their Bedouin ways neither the Umayyads nor, later, the Abbasids-despite exploiting them-ever appointed them to administrative office. Their alliance with the Ismaili Karmatians and their political rebellions brought them no benefit. Until the arrival of these Bedouin tribes, more urban Muslims had settled in densely populated areas of North Africa, which accelerated the local population's introduction to Islam and Muslims. The Banî Hilâl tribes adopted an economic approach to events and, lacking a desire to establish an independent state in North Africa, found it easier to communicate with the local population. Despite being from the same tribal group, the Banî Hilâl allied themselves with the Karmatians against the Fâtimids. After the Karmatians' victory, they supported them and subsequently assisted them against their enemies in Africa. Especially in the struggles of the Zirid State against the Christians, they supported the local Berbers and gained the favor of the Arab tribes in the region due to their strong position within the state. With the decline of the Fatimids over time, the Benî Hilâl tribes actively assumed the role of carriers of Sunni Islam in North Africa. In this context, they experienced few issues with the independent states established

in their regions, rapidly accelerating settlement efforts in fertile lands and becoming indispensable in the region. Political authorities overlooked their economic strengthening, utilizing their numerical and Bedouin characteristics against groups that opposed them. The Banī Hilāl tribes settled in the agriculturally viable lands of North Africa, promoting their economic prosperity and facilitating the migration and settlement of both their own tribes and other Arab groups in the region. After the collapse of the Berber-origin Muwahhid State, the newly established Marinid, Hafsid, and Zayyanid states took maximum advantage of the numerical and specific weight of the Bani Hilāl tribes to gain superiority over one another. Capitalizing on this division, the Banī Hilāl tribes maintained good relations with these three states and aligned themselves with whichever state offered them the best opportunities. By not unconditionally committing to any of these states, they supported whichever side aligned with their interests. Simultaneously, they avoided asserting dominance over the Berbers in their regions, maintaining good relations with the existing state while instilling a semi-independent lifestyle among the local people. By keeping the Berbers distanced from the current power, they managed to guide and control the local population as they wished. In summary, the Banī Hilāl tribes contributed significantly to the spread and widespread acceptance of Islam in North Africa in religious, cultural, and economic terms.

Keywords: Islamic History, North Africa, Berbers, Banī Hilāl, Islamization

GİRİŞ

Kuzey Afrika ile Asya kıtalarının kesişim noktasında olup Hristiyanların hâkimiyetinde olan Mısır, Hz. Ömer zamanında Amr b. el-Âs tarafından fethedilmeye başlanmıştır. Müslüman Araplar tarafından 20/641 yılında fethedilen ilk Mısır toprağı Fermâdır. Bu tarihten sonra lokal fetihlerle birlikte stratejik bir öneme haiz Babilon, Bizans imparatoru Herakleios'a rağmen çoğu topraklar sulh yoluyla İslam beldesi haline gelmiştir. Amr b. el-Âs, Mısır topraklarında sulhu sağladıktan sonra 20-21/642-643 yıllarında batıya doğru fetihleri ilerleterek halkı Berberî olan Berkâ, sonra da Traplusgarp'ı fethetmiştir.¹

Hz. Osman döneminde Kuzey Afrika'nın fethine daha da ağırlık verilmiştir. Bu coğrafya, Abdullah b. Ebî Serh'in komutanlığında 26/647 yılında Subeytula Savaşı'nın kazanılması ile birlikte İslam yurdu olmaya başlamıştır. Müslümanların Bizanslılarla 33/654 yılında yaptığı Zâtü's-Selâsil savaşında bölgede Hristiyanların hâkimiyeti sarsılmak üzereyken Hz. Osman'ın şehit edilmesi ile birlikte fetih hareketleri fetret devrine girmiştir.² Hz. Ali dönemi daha çok iç karışıklıklarla geçtiğinden bölgede fetih adına kayda değer bir gelişme olmamıştır. Kuzey Afrikada Müslüman Arap fetihleri, Hz. Osman döneminin tecrübesi ile Muaviye b. Ebî Süfyan döneminde yoğunlaş-

¹ Abdurrahman b. Abdillâh b. Abdilhakem Ebû'l-Kâsım el-Mısri, *Futûhu Mısır ve'l-Mağrib* (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 1415), 197.

² Ebû'l-Fida İmâdüddin İsmail b. Ömer İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihaye*. (Cize: Hicr li't-Tibaa ve'n-Neşr, 1997), 9/166, 10/270.

mıştır. Kuzey Afrika fetihlerine, Amr b. el-Âs ve Abdullah b. Serh dönemlerinde askeri operasyonlarda aktif görev alan Ukbe b. Nâfi'nin valilik yılları olan ve 50-55/670-675 ve 62-63/683-683 senelerinde ağırlık verilmiştir. O, kendisinden önce fethedilen yerlerde anlaşmalar yapıp Mısır'a döndükten sonra Berberîlerin irtidat etmelerini önleyip Müslümanların o coğrafyada kalıcı olması için Kayrevan şehrini kurmuştur.³

Ukbe b. Nâfi'nin ilk valiliğinden alınması sonrası Ebü'l-Muhâcir, Kartaca'yı fethetmiştir. Yedi yıl boyunca yerli Berberîlerle yakın dostluklar kuran Muhâcir, özellikle Berberîlerin Evrebe kolunun çoğunun Müslüman olmasını sağlamıştır. Muaviye'nin ölümünden sonra Yezid b. Muaviye, Ebü'l-Muhâcir'i görevden alarak onun yerine ikinci kez Ukbe b. Nâfi'yi Ifrikiye valiliğine atamıştır. Ukbe, kısa sürede diğer önemli Kuzey Afrika şehirlerini de fethetmiş, bunun sonucu olarak Berberîlerde İslamlaşma daha da hızlanmış ve 12 bin kişilik Berberî nüfus İslam ordusuna katılmıştır. Fetihlerle birlikte Müslüman Araplar, Kuzey Afrika'ya yerleşmeye başlamıştır. Kuzey Afrika fetihleri, denizde Bizanslar ve diğer gayrimüslim unsurlar etkin olduğundan daha çok karadan gerçekleşmiştir.⁴

Müslüman Arapların Kuzey Afrika'nın fethinde kısa zamanda başarılı olmalarının iki sebebi vardır. Birincisi; Bizanslılar bu toprakları işgal ettikten sonra bölgede iskân politikası uygulamaması; diğeri ise Berberî halkı sömürülmeye uygun millet olarak görüp emperyal düşüncelerinden dolayı halkta Hristiyanlara karşı oluşan nefrettir. Hristiyanların Avrupa'dan iskân için bölgeye nüfus getirmemesi dışarıdan gelen idarecilerin bölgeden çıkarılmalarını kolaylaştırmıştır.⁵

Kuzey Afrika'ya yerleşen ilk Müslüman Araplar Ehl-i beytten olup,⁶ bunların Hz. Muhammed'in akrabası olmaları nedeniyle Berberîler tarafından sempati ile karşılanmışlardır. Ehl-i beyt Arapların Allah'ın dinini yaymanın ötesinde bu topraklara hâkim olma gibi bir düşünceleri olmamıştır. Haricilerin İbaziye kolu, Emevî baskısı nedeniyle Kuzey Afrika'da iskan etmek için bu topraklara gelmişlerdir. Hariciler, verdikleri mücadele sonrası Kuzey Afrika'nın etkin kabilelerinden Hevvâre ve Zenâte kabilelerini de yanlarına alarak bugünkü Libya topraklarına hâkim olmuşlardır. Tâhert'te Rüstemi

³ Halife b. Hayyat Ebu Amr eş-Şeybani, *Tarihu Halife b. Hayyât* (Beyrut: Darü'l-Kalem, 1397), 210.

⁴ Ebuül-Kasım Sa'dullah, *Tarihu'l-Cezayiri's-Sekâfi* (Cezayir: Dârü'l-Besâir, 2007), 6/317; Ebü'l-Kasım Sa'dullah, *Muhâdarât fî tarihi'l-Cezayiri'l-Hadis* (Cezayir: Şeriketü'l-Vataniyye li'n-Neşr ve't-Tevzî, 1990), 85.

⁵ Mübarek b. Muhammed Milî, *Tarihu'l-Cezayir fi'l-kadim ve'l-hadis* (Cezayir: Muessesetü'l-Vataniyye li'l-Kitab, 1986), 1/372.

⁶ Milî, *Tarihu'l-Cezayir*, 1986, 2/169.

Devleti'ni kurmaya muvaffak olan Rüstemîler, Harici düşünce yapısında olmasına rağmen Kuzey Afrika'da İslam'ın yayılmasına katkıları olmuştur.⁷

Kuzey Afrika'ya yerleşen diğer muhalif grup da Şiîlerdir. Gizli bir şekilde Kuzey Afrika'ya gelip Alioğullarının karizmasını ön plana çıkaracak Zenâte ve Hevvâre kabilelerine muhalif Sanhâce kabilesinin desteğini alarak coğrafyada taban oluşturmuşlardır. Şiîlerin bu çabaları, 296-593/909-1171 yılları arasında Mısır merkezli Fâtımî Devleti'ni kurmalarıyla neticelenmiştir. Onlar, Kuzey Afrika'da beraber hareket ettikleri Sanhâce kabilesini yönetime ortak etmişlerdir. Sehhâcîler daha sonra Fâtımîlerle irtibatını kesip Abbâsî Devleti'ne bağlanmış ve 362/973 yılından sonra Kuzey Afrika'nın kuzeyini yönetmeye başlamışlardır.⁸ Sanhâcîler, Fâtımî Devleti'nden ayrılıp Abbâsî Devletine bağlanmaları kendilerini yeni arayışlara itmiştir. Fâtımîler, Senhâcîlerin batıda etkinliğini azaltmak için Benî Hilâl kabilelerini onların üzerlerine göndermiştir. Benî Hilâl kabileleri, her ne kadar Senhâcîlerle mücadele için gönderilmiş olsalar bile daha verimli Kuzey Afrika topraklarına yerleştikten sonra devlet kültürleri olmadığından bu kalabalık topluluk coğrafyanın tarıma elverişli diğer topraklarına yerleşmişlerdir.

Bölgeye idari olarak olmasa da ekonomik olarak hâkim olan Benî Hilâl kabileleri, Mısır'da hüküm süren Fatımîler Devleti ile ilişkilerini kopararak 512/1119 yılından itibaren Berberî Muhammed b. Tûmert tarafından kurulan Muvahhidler Devleti'ne bağlanmışlardır. Muvahhidler Devleti, kendilerine gösterdikleri yakınlıktan dolayı devlet içerisinde rahat hareket etmişlerdir. Bu rahatlatma akraba kabileler ve diğer Arap unsurlar için cazibe merkezi oluşturmuş ve bölge kalabalık göç olarak yoğun Arap iskânına imkan sağlamıştır.⁹ Bu yoğun iskân hareketi dolayısıyla Müslüman Araplar, demografik olarak Berberîlere hâkim olmaya başlamışlardır.¹⁰

1. BENÎ HİLÂL'İN GÖÇ YAZGISI

Arap Sâmi kabileleri, geleneklerinin bir gereği olarak yer değiştirmeye yatkın özelliktedir. Bunun sebeplerinden ilki Arap yarımadasındaki ekonomik yapı ve su problemi, diğeri ise Arap yarımadasındaki kabileler arası süren uzun savaşlardır. Bu kabileler, daha rahat edeceklerine inandıkları toprak parçalarına göç etmişlerdir. Benî Hilâl'in göç serüveninin ilki, ulaşılabilirliği kolay ve tarıma elverişli bölgelere olmuştur. İslam öncesi Arapların

⁷ Ali Yılmaz - Yavuz Selim Göl, "Hâricî/İbâdîlerin Hilâfet ve Hakem Söylemleriyle İmtihani ve Hâricî Paradigmanın İflası", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 24/1 (2024), 288-289.

⁸ Mahmoud Benras, *Tesîsü'n-nakdi fî bilâdi'l-Mağrib* (Ankara: Sonçağ Yayınları, 2021), 11.

⁹ Ebû'l-Hasan İzzüddin Ali b. Muhammed eş-Şeybânî İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî't-târih*, thk. Abdusselam Tedmurî (Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabi, 1998), 8/201,9/206.

¹⁰ Mübarek b. Muhammed Milî, *Tarihu'l-Cezayir fî'l-kadim ve'l-hadis* (Cezayir: Muessesetü'l-Vataniyye li'l-Kitab, 1986), 1/110.

Kuzey Afrika ile düşük seviyede bazı ilişkiler olsa bile kayda değer bir göç yoğunluğundan söz etmek mümkün değildir.

Benî Hilâl, İslam öncesi değişik coğrafyalara yaptıkları göçlerde iskân etmek için uygun zemin bulamamışlardır. Buna rağmen bedeviliklerinden dolayı kendilerini kontrol altına almak zor olduğundan gittikleri yerlerde savaşçı özellikleri sebebiyle iyi karşılanmışlar ve mücadelelerde kendilerinden faydalanılmıştır. Benî Hilâl'in anlaşmalılarıyla birlikte herhangi bir savaşa kalktıklarında tahminlerin ötesinde organize olup çoğalmaları düşmana korku dosta güven vermiştir.¹¹

Hız. Muhammed sonrası Benî Hilâl kabilelerinin Arap Yarımadasında yer değiştirmeleri, ya İslam fatihleri arasında asker olarak katılmaları ya da meşru devlete karşı isyanları sebebiyle destek verdikleri tarafın kaybetmesi dolayısıyla mecburi dışlanma sonucu olmuştur. Müslüman fatihlerle başlayan göçleri sınırlı olup bu göçleri daha çok şehir merkezli olmuştur. Fâtımîler dönemindeki göçleri ise; daha çok vatan edinmek için yoğun bir şekilde şehir ve kırsal ayrımı yapmayıp bir daha geri dönmek üzere yapılmıştır.¹²

Benî Hilâl'in Hulefâ-yi Râşidîn döneminden sonra meşru devlete karşı ilk ciddi isyanları, Karmatîlerle başlamıştır. Kûfede İsmâîlî dâisi Hamdan b. Eş'as Karmat'a (öl.293/906) nispetle Karmatîler diye anılmıştır. Benî Hilâl, Karmatîlerin Abbâsîlere karşı 255/869 yılında başlattığı Zenc isyanında onlara açık destek vermişlerdir. Karâmita'nın bağlı bulunduğu tarafın yenilgisinden sonra Abbâsî Devleti tarafından sürekli gözetim altında tutulmuşlardır.¹³

Çıkarlarına uygun geldiği için Karmatîlerle birlikte hareket eden Benî Hilâl, onların mağlubiyetinden sonra Fâtımîler tarafında yer almaya başlamışlardır. Fâtımî lider Azîz billah el-Fâtımî, Mısır'ın kırsalı olan Said bölgelerine göç etmeleri için Benî Hilâl kabilelerine yardımcı olmuştur. Fâtımîler, bu hareketle Said bölgesinde çoğu Yemen asıllı Tay, Cüheyne ve Belî Araplarını onların sert ve bedevi yapısından istifade ederek kontrol altına almaya çalışmışlardır.¹⁴

Bu göçü kendi adlarına fırsata çeviren Benî Hilâl, Arap yarımadasında kalan akraba kabilelerin hızlı ve kalabalık bir şekilde Mısır'a gelmelerini

¹¹ Muhammed Süleyman Tayyib, *Mûsuatü'l-kabaili'l-Arabiyye* (Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, 1431), 2/526, 3/445.

¹² el-Merrâkuşî İbn Azârâ, *el-Beyânü'l-muğrib fi ahhâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, thk. C.S Kulan - Lifi Brfensal (Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1983), 110,124; Tayyib, *Mûsuatü'l-kabaili'l-Arabiyye*, 2/7, 3/449, 484.

¹³ Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir Makrizi, *el-Beyân ve'l-i'rab amma bi-arzi Mısır mine'l-Arab*, thk. Abdülmecid Abidin (İskenderiye: Dâru'l-Ma'rifeti'l-Câmiyye, 1989), 128-137.

¹⁴ Abdurrahman İbn Haldûn, *el-İber ve divânu'l-mübtedei ve'l-haber fi târihi'l-Arabî ve'l-Berber ve men asarahum min zevi's-şeni'l-ekber (Tarihu İbn Haldûn)*, thk. Süheyl Zekkâr (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981), 6/17.

teşvik etmişlerdir. Fâtımîler bu göçü teşvik ederken hedefi büyük bir kabile olan Benî Hilâl'in Hicaz bölgesinden uzaklaştırarak coğrafyaya daha kolay nüfuz edeceklerini öngörmüşlerdir. Ne var ki Benî Hilâl'in Mısır'a göçünden hemen sonra Fâtımî Devleti, Mısır bölgesinde öngörülme-yen büyük bir ekonomik kriz yaşamıştır. Bu kriz sebebiyle kabileler arasında savaşlar ve beraberinde veba başta olmak üzere salgın hastalıklar meydana gelmiştir. Bu ekonomik krizin asıl sebebi Fâtımîlerin Mısır'da henüz kriz yönetimine dair hazırlıklı olmamasındandır. Bütün bunların üzerine bölgede meydana gelen kuraklık, krizi daha da içerisinden çıkılmaz hale getirmiştir. Bu krizden nüfus yoğunluğu fazla olan Benî Hilâl kabileleri de etkilenmiş, buhran sebebiyle bölgede en fazla anarşi çıkaran gruplar olmuştur. Fâtımîler, kendi topraklarında problem çıkaran Benî Hilâl kabilelerinden kurtulmak, Kuzey Afrika'da güçlenmeye başlayan Zîrîleri kontrol altına alabilmek ve o coğrafyayı Sünnîlere kaptırmamak için bu toprakları kendilerine verme vadinde bulunarak onları batıya toplu göçe teşvik etmiştir.¹⁵

Benî Hilâl'in Kuzey Afrika'ya geçişlerindeki diğer bir sebep de Fâtımîlerin Sünnî Zîrî Devleti'ne (361-542/972-1148) karşı onların nüfus yoğunluklarının avantajından dolayı tampon sınır bölgelerinde bir set oluşturma düşüncesidir. Beklenildiği gibi Benî Hilâl kabilelerinin gelişi ile Zîrî Devleti'nde iç kargaşalar başlamış ve bu kaotik ortam devletin yıkılışına sebep olmuştur. Ne var ki Fâtımîler, çöküş sonrası bu toprakları kendi hükümlerine altına alamamışlardır. Bölgedeki verimli topraklar, Benî Hilâl'in kullanımına geçmiştir.¹⁶

Benî Hilâl'in göç serüveninden önce Kuzey Afrika'daki çok kalabalık olmayan Müslüman Araplar, Zîrîlerin egemenliği altında yaşıyorlardı. Benî Hilâl, Zîrîlere bağlı Berberî unsurlara karşı tedhiş uygularken bazı Berberî kabilelerle iyi geçinmişlerdir. Benî Hilâl bir taraftan Zîrîlerle iyi ilişkiler içerisinde bulunurken aynı anda asabiyet unsurunu iyi kullanarak Zîrî Devleti'ne bağlı Arap kabilelerini yanlarına çekip merkez durumuna gelmişlerdir. Onlar, bölgedeki Hristiyan unsurlara karşı Zîrîlerle birlikte mücadele edip politik davranarak Berberîlerin teveccühünü de kazanmışlardır. Fâtımîlerin tarih sahnesinden silinmesinden sonra onlar yerli Berberî halk ile beraber hareket ederek Sünnîliğin Kuzey Afrika'da yerleşmesine katkı sağlamışlardır. Buradan da anlaşılıyor ki; Benî Hilâl ile Fâtımîlerin arasındaki ilişki Şîilik/İsmâîlilik tandanslı olmayıp karşılıklı çıkarlar üzerine inşa edilmiş geçici bir birlikteliktir.¹⁷

Berberîlerle iyi ilişkiler içerisinde olan Benî Hilâl kabileleri, Kuzey Afrika'yı

¹⁵ Şahabeddin Ahmed Sallâvî, *el-İstikâ li ahbari düveli'l-Mağribi'l-Aksâ* (Kazablanka: Dâru'l-Kitab, ts), 2/163.

¹⁶ İbn Haldûn, *el-İber*, 6/18.

¹⁷ Melikü'l-Müeyyed İmâdüddin İsmâîl b. Ali b. Mahmûd el-Eyyûbî Ebû'l-Fida, *el-Muhtasar fi ahbâri'l-*

kendi aralarında bölüşmüşlerdir. Bu konseptin içerisindeki Zağbe ve Riyâh kabileleri Berka ile Trablus bölgelerine yerleşmişlerdir. Diğer Benî Hilâl kabileleri ile Benî Süleym kabileleri de Tunus ve batı topraklarında yerleşmişlerdir. Sonuçta Benî Süleym kabilesi Tunus'a, Benî Hilâl Cezayir, Trablus-garp ve Fas topraklarına hâkim olmaya çalışmışlardır. Böylece Libya'da Berga, Tunus'ta Benzart, Tunus-Cezayir sınırında Teberka ve Cezayir'de Mesîle şehirlerine rengini verip şehirleşme adına coğrafyaya mührünü vurmuşlardır.¹⁸ Yerleştikleri yerlerde Berberî halkla kız alış-verişi, ticaret ve tarım konusunda ortak çalışmalar yaparak yakınlaşmışlar ve kendilerini öteki saydırmamaya özen göstermişlerdir.

Arap yarımadasından Kuzey Afrika'ya göç eden Benî Hilal kabile üyelerinin sayıları hakkında değişik rakamlar verilmektedir. Bu sayı, 40 binden başlayıp 1 milyona kadar çıkmaktadır. Kanaatimiz odur ki aralarındaki bu büyük fark, sayımların değişik tarihlerde yapılmış olmasındandır. Anakronizm yaparak kabilenin geliş güzergahlarında sayılıp başka bir kıtaya geçtiği ve rakamların birbirlerine yakın olması gerektiği düşünülebilir. Hâlbuki yaklaşık bin yıl önce kesin rakamlara takılma yerine göç süreci içerisinde değerlendirildiğinde belki bu göç serüveni bir asır sürmüştür.¹⁹

Fâtımîler tarafından yapılan büyük göçten sonra bu coğrafyaya yerleşen kabileler kendi akrabalarını da getirerek rakamlarda değişik değerlendirmelere sebep olduğunu yukarıda belirtmiştir. Benî Hilâl kabileleri, Arap yarımadasında nüfus yoğunluğu ile bilinen kabileler olduğundan bu rakamları abartılı buluyoruz. Benî Hilâl kabileleri Murabıtlar, Muvahhidler ve Merînîler zamanında Endülüs'te savaşlara katılmışlardır. Hatta 621/1224 yılında Endülüs garnizonlarında Benî Hilal askerlerinin sayısı 5 bin olarak verilmektedir.²⁰

1. 1. Benî Hilâl Öncesi Kuzey Afrika'da Arapların Meskûn Olduğu Coğrafya

Kuzey Afrika topraklarının İslam ile tanışması her ne kadar Habeşistan hicretlerine kadar götürülse bile Müslüman Araplarla onların ilk ciddi ilişkilerinin Hz. Ömer döneminde başladığını yukarıda söylemiştik. Müslüman Araplar, fethettikleri Kuzey Afrika topraklarında düzenli bir iskân politika-

beşer (Mısır: Matbaatü'l-Hüseyniyye, ts.), 3/189; Sallâvî, *el-İstiksâ*, 2/188, 3/163; Tayyib, *Mûsuatü'l-kabaili'l-Arabiyye*, 13/222.

¹⁸ İbn Haldûn, *el-İber*, 6/6; Hasan Muhammed el-Fasî Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, thk. Muhammed Hacci (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1983), 1/48.

¹⁹ Vezzân, *Vasfu İfrikiyye*, 1/53.

²⁰ Ahmet Kavas, "Hilâl (Benî Hilâl)", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 18/18.

sı uygulamış, insanlara İslam dinini öğretmek veya süreç içerisinde onlardan kız alış-verişi yapanlar bu topraklarda kalmışlardır.

Benî Hilâl öncesi Müslüman Arapların Kuzey Afrika'nın nerelerinde iskân ettiğini tespit etmek zordur. Yukarıda saydığımız gruplar dışında Araplar, yerli halkın içerisine girerek bilinçli bir Araplaştırma yoluna gitmemişlerdir. Müslüman Araplar, yerli halkla kaynaşma yerine Kayrevan²¹ ve Tâhert²² gibi müstakil şehirler kurarak izole bir şekilde buralarda yaşamayı tercih etmişlerdir. Garnizon şehir diyebileceğimiz bu şehirlerin inşasından sonra Araplar fetih amacı olmadan bu şehirlere göçmeye başlamışlardır. Arap asabiyeti gereği bölgeye gelen Yemenî ve Kaysî Araplar arasında hâkimiyet savaşları başlamıştır. Arap kabileleri arasındaki bu çatışmalara yer yer Berberiler de katılmışlardır.²³ Bu huzursuzluklardan dolayı İslam'ın taşıyıcı unsuru olan Arapların bir kısmı aralarındaki çekişmeden dolayı, bir kısmı Endülüs'e göç nedeniyle bir kısmı da geldikleri topraklara geri dönmüştür. Bu çatışmaların izdüşümü olarak Kuzey Afrika'ya Arap göçü zayıflamış, bu topraklar sürekli bir iskân yeri için düşünülmeyip bir geçiş merkezi kabul edilmiştir.²⁴

Benî Hilâl öncesi Trablus, Sirt ve Gebîz bölgelerine fetih hareketlerinden sonra Temîm kabilesi mensuplarıyla Barka bölgesine bazı Arap kabilelerinin yerleştikleri kayıtlarda mevcuttur.²⁵ Adı geçen bölgeler, Mısır'ın batısında olup Cezayir ve Mağrib bölgesi sınırları içerisinde bulunmaktadır. Müslüman Arap kabileleri Kayrevan valisine bağlı bir emir/şeyh tarafından idare edilmişlerdir. Bu yerleşimci Müslüman Arap kabileleri, küçük gruplar olduğundan yeni medeniyetin taşıyıcıları olarak Berberîlere göre daha maharetli olduklarından aralarında herhangi bir sorun yaşanmamıştır. Târik b. Ziyâd'ın Endülüs'e ilk ayak bastığı 92/711 yılında İslam fatihleri arasında Arapların sayıları çok az olduğu bu savı doğrulamaktadır. Zira onun ordusunda 7 bin mücahidin yalnızca 300 kadarı Araplardan olup diğer askerler yerli Müslüman Berberîlerden oluşmaktaydı. Bu aritmetik, İslam fethinden sonra Benî Hilâl öncesi Kuzey Afrika'da yerleşik Arap unsurun sayılarının az olduğunu doğrulamaktadır.²⁶

²¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/17, 62.

²² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 6/70.

²³ Muhammed Abdi A'nân Mısri, *Devletü'l-İslâmî fi'l-Endelüs* (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1997), 1/134; Salim b. Abdullah Halef, *Nüzûmu hükmi'l-Umeviyyin ve rusûmuhum fi'l-Endelüs* (Medine: İmâdetü'l-bahsi'l-İlmî bi'l-Câmiati'l-İslamiyye, 1997), 207.

²⁴ İbn Haldûn, *el-İber*, 6/6.

²⁵ İbn Haldûn, *el-İber*, 6/6.

²⁶ Ebû Muhammed el-Endelûsî İbn Hazm, *Cemheratü ensâbi'l-Arab* (Mısır: Dâru'l-Maârif, 1983), 180.

2. BENÎ HİLÂL KABİLESİNİN GEÇMİŞİ VE İLK DÖNEM İSLAM DEVLETLERİYLE İLİŞKİLERİ

Arap Yarımadasının demografik olarak en kalabalık kabilelerinden biri- si olan Benî Hilâl, Hilâl b. Âmir b. Sa'sa'a b. Bekir b. Hevâzin b. Kays Aylan b. Mudâr silsilesini takip eden kabile topluluğudur.²⁷ Kuzey Afrika'da beraber hareket ettikleri Benî Süleym kabilesi lideri Süleym, kabilesinin dördüncü dereceden atası Hevâzin'in kardeşidir. Dolayısıyla bu iki kabile grubu, Mu- dar Şa'bı kabileleri arasında yer alarak Hz. Muhammed'in de büyük dedesi olan Adnânî koluna mensuptur. Benî Hilâl kabileleri tebliğden önce Arap yarımadasında isminden çokça zikredilen kabileler arasındadır.²⁸ Bu bağ- lamda değerlendirildiğinde bu iki kabilenin alt kolları ya da Arap geleneği gereği onların anlaşmalı (hılף) kabileleri beraber hareket etmişlerdir.²⁹

Bu kabilelerin coğrafi açıdan ana yurtları Necid, Hicaz ve Tâif ile Gazvân dağları arasındaki bölgelerdir. Konjonktürel olarak III/IX. yüzyıldan itiba- ren Kuzey Afrika başta olmak üzere bulundukları yerden diğer bölgelere göç etmişlerdir. Bu kabile gruplarından Benî Süleym, Benî Hilâl'e göre daha nü- fuzlu olmasına rağmen karizmaları anılan tarihlerde o kadar güçlü olmadı- ğından Kuzey Afrika'da belirleyici güç Benî Hilâl grubu olmuştur.³⁰ Bedevî yapılarıyla ön planda olan Benî Hilâl kabileleri, Cahiliye Dönemi Ficar Sa- vaşı, risaletten sonra Bi'ri Maûne ve Huneyn savaşlarında Hz. Muhammed'e karşı blokta savaşmışlardır. Bu kabilelerin İslam'a girişleri, 9/629 yılında Mekke'nin fethinden sonra Hz. Muhammed tarafından gönderilen seriyye ile olmuştur. Bu kabile grubu son dönem İslam'ı kabul edenlerden olduğu için Hz. Ebû Bekir döneminde İslam devletine zekât vermeyi reddedip ridde hareketlerine katılmışlardır. Hatta bu süreçte Yahudilerle de iletişime geçip değişik komplolar üzerinde çalışma yapmışlar, giriştikleri harekette başarılı olamamışlardır. Bu kabileler, kendilerine bir istikamet belirleyemediklerin- den Cemel ve Sıffin savaşlarında herhangi bir taraftan yana tavır almamış-lardır. Onlar, davranışlarında net bir tavır sergileyemediklerinden ne Emevî ne de Abbâsî devletlerinde askeri ve bürokratik olarak kendilerine herhan- gi bir görev verilmemiştir. İktidar tarafından dışlanan bu grup, mevcut oto- riteye karşı meydana gelen ayaklanmalarda sürekli muhalif tarafta yer al- mışlardır. Hatta Benî, Hilâl kabilelerinin Karimatî İsmailîlerle olan ilişkilere-

²⁷ İbn Hazm, *Cemheratü ensâbi'l-Arab*, 73; Hakan Temir, *Nesep Atlası* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2021), 56.

²⁸ Ebû'l-Abbas Ahmed Kalkaşendî, *Nihayetü'l-Arab fî ma'rifeti ensâbi'l-Arab* (Beyrut: Dâru'l-Küttâbi'l-Lübânîyyin, 1980), 272; Tayyib, *Mûsuatü'l-kabaili'l-Arabiyye*, 2/11.

²⁹ İbn Hazm, *Cemheratü ensâbi'l-Arab*, 75,261; Hakan Temir, *Arap Yarımadası'nda Kabile Hayatı* (İs- tanbul: Siyer Yayınları, 2020), 77.

³⁰ Ebû'l-Abbas Ahmed Kalkaşendî, *Kalâidü'l-Cimân fî't-ta'rîfi bi kabâili Arabi'z-Zaman* (Kahire: Dâru'l-Kitabi'l-Misri, 1982), 119.

ri bazı müelliflerce onların İsmailî oldukları tahmininde bulunmasına sebep olmuştur.³¹ Hz. Muhammed'in zevcelerinden Zeynep bnt. Huzeyme ve Meymûne bnt. Haris Benî, Hilâl kabilesindendir.³²

Benî Hilâl kabileleri, Arap yarımadasının doğusunda meydana gelen Karmatî hareketi başladığında meşru devlete karşı onların isyanlarına destek vermişlerdir. Suriye ve Irak'ta yaşayan Benî, Hilâl kabileleri, ticaret ve hac kervanlarının yolunu kesip 361-363/972-974 yıllarında hacılardan elde ettikleri ganimetlerle hayatlarını idame ettirip bir takım katliam yapmışlardır.³³ Karmatîlerin Hacerülesved'i Bahreyn'e götürdüğü sırada onlarla sefere katılmışlardır. Bu desteğin sebebi, Karmatîlerle dini anlayış bakımından yakınlıkları değil; Abbâsî Devleti'nde bekledikleri askeri veya bürokratik görevlerde yer almamaları dolayısıyla onların otoritesi altına girmek istememeleridir. Karmatîlerin kendilerine olası bir siyasal oluşumda makam vadettiklerinden yaklaşık 15 yıl kadar merkezi İslam otoritesine karşı isyan halinde olmuşlardır. Bu kargaşa döneminde Müslümanlar hac yapamamışlardır.³⁴ Bunlar, sadece Emevî ve Abbâsî devletlerine karşı değil Umman, Şam ve Bahreyn bölgelerinde Karmatîlerle bir olup Fâtımîlere karşı çetin mücadeleye girmişlerdir.³⁵

2. 1. Benî Hilâl Öncesi Berberîlerin Kuzey Afrika'da Kurulan Müslüman Arap Devletlerle İlişkileri

Benî Hilâl kabilelerinin Kuzey Afrika'ya göçünden önce bölgede kurulan İslam devletleri şunlardır: Benî Salih el-Himyeriyyîn Devleti; 91-473/709-1080 yıllarında Fas'ın güney kırsalında teşekkül edip devletin kurucusu Yemenli Kahtânî Araplarından Salih b. Mansûr el-Himyerî'dir. Salih, ilk defa Ukbe b. Nâfi'nin ordu komutanı olarak beraberinde Arap akraba topluluğu ile birlikte Kuzey Afrika fetihlerine katılmıştır. O, çevresinde dindarlığı, askeri ve siyasi kişiliği ile meşhur olmuş bir Müslümandır. Salih, Berberî kabilerinden Sanhâce ve Ğamâre kabilelerine İslam'ı ve Arapçayı öğretmek için büyük çaba harcamıştır. Bu yüzden o, yerli Berberîlerle önemli bir ilişki içerisinde olup kendi devletini 91/709 yılında kurmaya muvaffak olmuştur.³⁶

Bu devlet, Kuzey Afrika'da Müslüman Arap devletlerinin en uzak coğrafyasında olmasına rağmen verimli topraklara sahip olup Emevî halifesinin

³¹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Tarihu'r-rusul ve'l-mülûk* (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1967), 3/563.

³² Ahmed b. Yahya b. Câbir Belâzûrî, *Ensâbu'l-êşraf*, thk. Süheyl Zekkar - Riyad Zirikli (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996), 9/88.

³³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 3/325.

³⁴ Taberî, *Tarih*, 11/119.

³⁵ Taberî, *Tarih*, 9/132.

³⁶ İbn Haldûn, *el-İber*, 6/283.

hükümünü onaylaması nedeniyle onlara bağlılığını bildirmiştir. Himyerîler, Emevî Devleti yıkılışından sonra Abbâsî Devleti'ne bağlanmayarak kısmen bağımsız bir devlet olarak mevcudiyetini sürdürmüştür. Salih'in ölümünden sonra kendi oğulları tarafından saltanata evirilen yönetim şeklinde mevcudiyetini bir süre devam ettirmiştir. Bu devlet, İdrisî Devleti'nde olduğu gibi Abbâsî Devleti'nin yönetiminden memnun olmayan Müslüman Arapların bir sığınma yeri olmuştur. Kuzey Afrika'nın iç bölgeleri olan bu günkü Moritanya, Senegal, Nijer gibi devletlerin dillerinin Arapçalaşması konusunda merkezi bir rol oynamıştır.³⁷

İdrisî Devleti, Benî Hilâl kabilelerinin ağırlıklı olarak Kuzey Afrika'ya göç akınından önce 172-374/789-985 yılları aralığında coğrafyada kurulan ikinci İslam devletidir. İdrisî Devleti, Emevîler ve Abbâsîler döneminde Hz. Ali oğullarının takibe maruz kalması nedeniyle değişik İslam topraklarından bu bölgeye göç edenler tarafından kurulmuştur. İdris b. Abdullah b. Hasan, yanına birçok taraftarını alarak günümüzdeki Fas bölgesine göç etmiştir. Hz. Ali'nin soyundan geldiklerinden kendilerine seyyidlik payesi verilmesi coğrafyada taban bulmalarını kolaylaştırmıştır. İdris, Fas'taki yerli Berberî kabileler seyyidlikten dolayı kendisini kabul ettirmiş, Fas şehrini kurmaya başlamıştır. Bu şehirleşme sürecinden sonra oğlu II. İdris ile Fas merkezli devletin kuruluşu tamamlanmıştır. Emevîlere karşı birlikte mücadele edip Abbâsî Devleti'nin kurulmasından sonra hükümetin dışında kalan Alioğulları taraftarları Fas'taki bu yapılanmadan haberleri olunca buraya göç etmeye başlamışlardır. Buraya gelen Arap kabilelerinin başında Kays, Ezd, Mizhec, Yahsûb ve Sadeh gelmektedir. Bu göç sırasında gelen Arap nüfusunun 4. bin aile kadar olduğu tahmin edilmektedir.³⁸

İdrisî Devleti içerisinde yer alan yerli Berberîler, her ne kadar samimi Müslüman olsalar bile hem dil hem de diğer saiklerle özgül ağırlıkları zayıflamış, devlette kendisinden bahsettirecek, toplumu yönlendirecek din âlimi yetiştirememişlerdir. Bu yüzden devlet teşkilatlanmasında yerli Berberîlerden yetişkin insan kaynağı olmadığından kadı, vezir ve divan kâtabi gibi önemli görevlere mecburen göç edip gelen diğer Müslüman Araplar getirilmiştir. Devletin idari kadrosunun özellikle kâtiplerin Araplardan olması devletin ana dilinin Arapça olmasını sağlamıştır. Berberîler, hem dinlerinin kitabının dili olması hem de işlerini deruhte edebilmek için Arapça'ya ilgi duymuşlardır.³⁹

Son bahsedeceğimiz devlet de 183-296/800-909 yılları arasında coğrafyada

³⁷ İbn Haldûn, *el-İber*, 6/283; Sallâvî, *el-İstiksâ*, 5/22.

³⁸ Sallâvî, *el-İstiksâ*, 2/170.

³⁹ Muhammed b. Abdullah el-Kudâî el-Belensî İbnü'l-Abbâr, *el-Hülletü's-seyrâ*, thk. Hüseyin Mu'nis (Kahire: Dâiretü'l-Maârif, 1985), 1/226; İbn Azârâ, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 1/82, 210.

hüküm süren Ağlebî Devleti'dir. Emevî Devleti ve sonrasında kurulan Abbâsî Devleti'nin de Kuzey Afrika'da hâkimiyet tesis etmeleri çok kolay olamamıştır. Zira Kuzey Afrika'da kurulan Müslüman Arap Devletlerinin hepsi kendilerine doğrudan bağlı olmamışlardır. Abbâsîler, Kuzey Afrika'yı denetim altında tutmak için bu devleti kurdurtmuştur. İbrahim b. Ağleb tarafından kurulan bu devlet aracılığıyla komşu diğer devletlerin Abbâsîlere karşı ayaklanmalarının önüne geçilmeye çalışılmıştır. İbrahim b. Ağleb, devletini kurduktan sonra Tunus merkezli karizmatik liderleri Bağdat ve diğer yerlere sürgün etmiştir. Sadece Abbâsî Devleti ile sorunları olmayan Kaysîler başta olmak üzere diğer müttefik Arap kabileleri Ağlebî topraklarında kalmışlardır. Kuzey Afrika'da biri merkezi Abbâsî Devletine bağlı Ağlebî Devleti, diğeri ise Alioğullarının kurduğu ve Abbâsî Devletine bağlı olmayan İdrisî Devleti bir müddet bu coğrafyada varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu bölünmenin izdüşümleri tarih boyunca devam etmiş, Kuzey Afrika'da çoğu topraklar Osmanlı Devletine bağlanırken Fas topraklarında kurulan devletler bağımsız hareket etmiştir. Bu aykırılığına rağmen Ağlebî Devleti de Müslüman Arap kabilelerinin ağırlıkta olması sebebiyle Tunus bölgesinin Araplaşmasına katkı sağlamıştır.⁴⁰

2. 2. Benî Hilâl Kabilelerinin Kuzey Afrika'da Kurulan Berberî Devletlerle İlişkileri

İlk İslam fetihleri sonrası Kuzey Afrika'daki müstakil devletler yukarıda ifade edildiği gibi Müslüman Araplar tarafından kurulmuştur. Bölge, İslam öncesi daha çok Bizans ve diğer gruplar tarafından idare edilmiştir. Bu coğrafyada kurulan İslam devletlerinden sonra siyasi açıdan kendilerine güven gelen Berberîler, kendi devletlerini inşa etmeye başlamışlardır. Bu devletlerin ilki 447-541/1056-1147 yılları arasında Kuzey Afrika ve bir süre de Endülüs'te hüküm süren Murâbitlar Devleti'dir. Bu devlet kısa ömürlü olduğu için Benî Hilâl ile aralarındaki ilişkiye ait bilgiye ulaşılamamıştır. Bu devlet Muvahhidlerle yapılan savaşı kaybedince yerine 554-668/1150-1269 yıllarında hüküm süren Muvahhidler Devleti kurulmuştur. Kuzey Afrika bölgesinin sahilinin hemen tamamına sahip olan bu devlet, Kuzey Afrika'yı hatta Endülüs'ü bile bir ara yönetmiştir. Kuzey Afrika'da kalabalık Zenâte ve Sanhâce kabilelerinin kurduğu emirlikleri olan Zîrî ve Hammâdîler döneminde Arap unsur resmi olarak iş başında olmasalar bile Araplarla anlaşarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Fakat yönetim Muvahhidlere geçince devlet Berberîlerin kontrolü altına geçmiştir. Muvahhiderin ilk halifesi

⁴⁰ Abdülvahid b. Ali et-Temîmî Merrâkuşî, *el-Mu'cib fî Telhisi ahhârî'l-Mağrib min ledün fethi'l-Endelüs ila ahiri asri'l-Muvahhidîn*, thk. Selahaddin Hevvârî (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2006), 255; Ebû Bekir b. Abdullah b. Eybek Devâdârî, *Kenzu'd-durar ve câmiu'l-gurar*, thk. Selahuddin Müneccid (Kahire: Bâbî'l-Halebî, 1961), 6/23; Milî, *Tarihu'l-Cezayir*, 1986, 2783,117.

Abdülmü'min b. Ali'nin 534-558/1148-1162 tarihleri arasında bölgeyi ele geçirme sürecinde her ne kadar bazı isyanlar çıkarsalar bile başarılı olamayıp ona biat etmişlerdir. Arap kabileler, Muvahhidler bölgede güçlenince bu durumun kendileri aleyhine olacağını gördüklerinden onlara karşı birleşmeye çalışmışlardır. Hatta Araplar kendi aralarında Abdülmü'min b. Ali'nin biraz daha güçlenmesi durumunda Arapları Kuzey Afrika'dan çıkarılacağı endişesi bile taşımaya başlamışlardır.⁴¹ Bu yüzden birçok Arap kabilesi Benî Hilâl ismi altında toplanarak Muvahhidlere karşı mücadele etmişlerdir.⁴²

Devletin kuruluş aşamasında Setîf bölgesinde Muvahhidlerle Araplar arasında çetin savaşlar olup Abdülmü'min'in b. Ali orduları bu mücadelede Araplara karşı galip gelmişlerdir. Savaş sonucu Arap kabilelerinden elde ettikleri ganimetleri kendileri almayıp Araplara dağıtarak onlara iyi davranmışlardır. Hz. Muhammed'in Huneyn Savaşı sonrası Cîrâne'deki esirleri serbest bırakması onların Müslüman olmalarını kolaylaştırdığı gibi Arap kabileler kendilerine yapılan bu jest karşısında tekrar Muvahhid Devleti'ne bağlılıklarını bildirmişlerdir. Bundan sonra Araplarla iyi ilişkiler dönemi başlayıp onların savaş yeteneklerinden istifade etmişlerdir. Devlet erkanı, Araplarla birlikte yaşamaya devam ederlerse sürekli kendileri için tehdit oluşma ihtimaline karşı onları devletin değişik yerleşim yerlerine hatta Endülüşe bile gönderme kararı almışlardır.⁴³

Çoğu Arap kabileleri Muvahhidlere biat etmelerine rağmen az da olsa hala itaat etmeyip mücadeleye devam eden kabileler de olmuştur. Örneğin Benî Camî' er-Reyâhiyyin kabilesi bunlardan birisidir. Bu bilgileri Muvahhid devlet adamlarının bizzat onlara yazdıkları mektup ve şiirlerden anlıyoruz. Bu küçük kabilenin bertaraf edilmesi ile Muvahhidler, Araplarla ilgili bir risk kalmadığına inansalar bile Muvahhidler Devleti'nin yıkılışı, kendilerini dışlanmış sayan Araplar tarafından olmuştur. Zira Arap Karakuş el-Ermeni kabilesi Mısır ve Mayurka tarafından yaptığı saldırılarda devlet içerisinde gayri memnun Arapları da asabiyet gereği kendi yanlarına çekerek Muvahhidler Devleti'nin yıkılışını hazırlamıştır. Her ne kadar Muvahhidler Devleti Araplara karşı iyi davranmış olsalar bile Arap asabiyeti galebe çalarak yine siyasette belirleyici unsur olmuştur.⁴⁴

Kuzey Afrika'da Muvahhidler Devleti yıkıldıktan sonra Berberî Devleti üçe bölünmüştür. Bu devletler; Fas bölgesinde 596-1465/1196-1465 tarihleri arasında hüküm süren Merînîler, Tunus bölgesinde 625-981/1228-1574 tarihle-

⁴¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/206.

⁴² Tayyib, *Mûsuatü'l-kabaili'l-Arabiyye*, 3/459.

⁴³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 9/206.

⁴⁴ Ebû Abdillâh Zehebî Muhammed b. Ahmed ez-, *Tarihu'l-İslâmî ve vefeyâtü'l-meşâhiri ve'l-a'lâm* (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003), 12/147; Tayyib, *Mûsuatü'l-kabaili'l-Arabiyye*, 3/459.

rinde hüküm süren Hafsîler ve Cezayir bölgesinde 632-956/1235-1550 yılları arasında hüküm süren Zeyyânîlerdir (Abdülvâdiler). Muvahhidler Devleti zamanında Kuzey Afrika'da birlik sağlandığı için uygun zemin buluncaya kadar onlara biat edip varlıklarını devam etme üzerine politika sürdüren Benî Hilâl ve diğer Arap kabileleri, devletin üç bölünmesini kendileri için fırsata çevirmişlerdir. Benî Hilâl kabileleri, bu üç devletten hangisi kendilerine fazla imkân sağlamışsa onlarla anlaşma yapmışlardır. Anlaşma dışı kalan diğer iki devlet de ayakta kalabilmek için Arapları dolayısıyla Benî Hilâl'i doğrudan karşlarına almamışlar, kendi yanlarına çekmek için sürekli iletişim içerisinde olmuşlardır. Bu yüzden Arapların her üç devletin hâkim olduğu topraklarda devletlerarası geçişkenlikleri bir hayli kolay olmuştur.⁴⁵

Benî Hilâl içerisinde bulunan Benî Âmir b. Zağbe kabilesi Zeyyânîlerle (Abdülvâdilerle) Tlemsen bölgesinde iş birliği içerisinde olmuştur. Zamanla Zeyyânî lideri Osman b. Yağamrasan ile Benî Amir b. Zağbe kabilesi lideri Dâvûd b. Attâf arasındaki ilişkiler bozulmuştur. Bunun üzerine Davut b. Attâf, Hafsî lider Ebû Zekeriya b. Sultan Ebi'l-İshâk el-Hafsî'ye gidip sınırlarında yerleşerek kendisine destek vermiştir. Ebû Zekeriya bu kabileye coğrafyanın verimli toprakları başta olmak üzere yeni fırsatlar sunmuştur. Kısaca bu üç devlet kendi aralarında rekabet içerisinde olduklarından mutlaka savaşçı bedevi Arapları kendi taraflarına çekmeye çalışmışlardır. Bu çabalarının altında yatan sebep daha çok ittifak merkezli değil Arap kabilelerini maddi imkânlarla satın alınabilecek bir grup olarak görmeleridir. Araplar bu durumu iyi değerlendirerek her ne kadar bizzat devlet bürokrasisinde olmasa bile dolaylı olarak devletin yönetiminde bulunup bölgede üç devletin ayakta kalabilmesi için belirleyici unsur olmuşlardır.⁴⁶

2. 3. Benî Hilâl'in Kuzey Afrika'da Berberî Hâkim Kabilelerle İlişkileri

Kuzey Afrika'da yerleşik Berberî Zenâte ve Sanhâce kabilesi, birbirleriyle akraba olup bu topraklarda hâkim unsur idiler. Sanhâce kabilesinin diğer adı el-Burnûs'tur.⁴⁷ Sanhâce Kabilesi, kendi topraklarına hâkim olan Fâtımîlerle iyi ilişkiler içerisinde olup devlet içerisinde başlangıçta sorun çıkarmamışlardır.⁴⁸ Sanhâce, Fâtımîlerin bu topraklardan ayrılıp Mısır'a yerleşmelerinden sonra Kuzey Afrika'da onlar adına coğrafyayı yönetmeye baş-

⁴⁵ Ebû'l-Fida, *el-Muhtasar fî ahbârî'l-beşer*, 3/189; Sallâvî, *el-İstiksâ*, 2/188, 3/163; Tayyib, *Mûsuatü'l-kabaili'l-Arabiyye*, 13/222.

⁴⁶ Sallâvî, *el-İstiksâ*, 4/33; Milî, *Tarihu'l-Cezayir*, 1986, 2/378; Tayyib, *Mûsuatü'l-kabaili'l-Arabiyye*, 3/621.

⁴⁷ Tayyib, *Mûsuatü'l-kabaili'l-Arabiyye*, 3/193.

⁴⁸ İbn Azârâ, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 1/202.

lamışlardır. Fâtımîlerin iyice zayıflamasından sonra onlarla olan resmi bağılıklarını kesip kendi kabile adlarıyla anılan Sanhâce Devleti'ni kurmuşlardır. Fakat bu devlet kısa zaman içerisinde ikiye ayrılmıştır. Tunus bölgesinde Zirîler, Cezayir tarafında ise Hammâdiler adıyla varlıklarını sürdürmüşlerdir. Fâtımîlerle iyi ilişkiler içerisinde olan diğer Berberî kabilesi Kutâme, Fâtımîlerin Mısır'dan çekilmesinden sonra onlarla birlikte kendi memleketlerini terk ederek Mısır'a yerleşmişlerdir.⁴⁹ Berberîlerin devletin ayrışma sürecinde Benî Hilâl, bu ayrılığı fırsata çevirerek her iki devlet içerisinde daha etkin hale gelmişlerdir.⁵⁰

Kuzey Afrika'nın hâkim kabilelerinden birisi de el-Butur diye bilinen Zenâte'dir. Bu kabile başlangıçta Fâtımîlerle iyi ilişki kuramayıp onlarla sürekli mücadele içerisinde olmuşlardır.⁵¹ Ebu'l-Yezid b. Keydâd tarafından 332-335/943-945 yılları arasında Fâtımîlere karşı savaşmışlardır.⁵² Bu iki kabile, akraba olsa bile Fâtımîlere karşı tutumları nedeniyle iyi ilişkiler içerisinde olamamışlardır. Bu yüzden Fâtımîler bölgeden çekildikten sonra aralarındaki mücadele daha da artmıştır.⁵³ Benî Hilâl, Kuzey Afrika'ya Fâtımîler tarafından gönderildikleri için bölgeye gelişlerinden sonra onlara olan düşmanlıkları nedeniyle Zenâtîlerle düşmanca tavır içerisinde bulunmuşlardır. Sanhâce ve Kutâme başta olmak üzere diğer Berberî kabilelerle Zenâte kabilesine karşı bu topraklarda kalanlarla iş birliği yapmışlardır. Hatta Benî Hilâl, Sanhâcîler daha çok sahil kesimlerinde bulunduklarından stratejik olarak sahillere sürekli saldıran Normanlara karşı kendileriyle birlikte mücadele etmişlerdir. Akdeniz üzerinden devamlı saldırıya maruz kalan Berberî kabileler, Benî Hilâl kabilelerini mücadelecilik özelliklerinden dolayı kendi aralarında sevimli insanlar olarak kabul etmişlerdir.⁵⁴

Kuzey Afrika'nın etkin kabilelerinden Kutâme, Fâtımîlerle iyi ilişkiler içerisinde olmalarından dolayı Zenâte'ye karşı birlikte hareket etmeye başlayıp Benî Hilâl kabilelerini Kuzey Afrika'nın iç taraflarına sürmüşlerdir. Benî Hilâl ile aralarında çok çetin savaşlar olmuştur. Berberî lider el-Mansûr b. Nâsır, 481-498/1087-1104 yıllarında Araplarla anlaşma yaparak onlara arazilerden elde ettikleri mahsulün yarısını verme karşılığında kendi topraklarında kiracı duruma düşmüşlerdir.⁵⁵

İbn Haldûn'a göre Zenâte kabilesi diğer Berberî kabilelere göre daha güç-

⁴⁹ Sallâvî, *el-İstiksâ*, 1/121.

⁵⁰ İbn Azârâ, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 1/77; Mısri, *Devletü'l-İslâmî fi'l-Endelüs*, 1/427.

⁵¹ İbn Azârâ, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 1/202; Tayyib, *Mûsuatü'l-kabaili'l-Arabiyye*, 3/793.

⁵² Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin Mesû'dî, *et-Tenbih ve'l-ışraf* (Kahire: Dâru's-Savî, ts.), 289.

⁵³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 7/307.

⁵⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8/201; Ebü'l-Fida İmâduddin Sâhibu Hamad Marrâkişî, *el-İstibsâr fi acaibi'l-emsâr* (Bağdat: Dâru's-Şuûnî's-Sekâfiyye, 1986), 175; İbn Haldûn, *el-İber*, 6/228; Mîlî, *Tarihu'l-Cezayir*, 1986, 2/160.

⁵⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8/201; İbn Haldûn, *el-İber*, 6/227, 7/83.

lû, savaşçı ve bedevi yaşam tarzları bakımından Araplara daha fazla benzemekteydiler. Kuzey Afrika bölgesinde Benî Hilâl ile savaş göze alan tek kabile onlar olmuştur. Benî Hilâl'in oluşturduğu edebiyat kültüründe bu olay müstakil olarak anlatılmaktadır. Sonuç itibarıyla Benî Hilâl, Sanhâce ve Kutâme kabilelerinin yardımıyla Zenâte'ye galebe gelmiştir. Bu galibiyet sonucunda Zenâte kabilesi iç bölgeler yani çöl bölgelerine gitmek zorunda kalmıştır. Benî Hilâl kabilelerinin diğer bölgelerdeki bir stratejisi de bölgedeki Berberî kabilelerini tahakküm altına alma yerine değişik kolları mevcut Berberî kabilelerle anlaşma yaparak toplumda bir sultanın boyunduruğunda değil adeta her kabile sanki bağımsız bir federatif yapı gibi varlığını sürdürmelerine de katkı sağlamıştır. Birbirlerine organik bağlarla bağlı olmadıklarından Kuzey Afrika'da devlet kuranlar bu durumu lehlerine kullanmışlardır.⁵⁶

3. DİN, KÜLTÜR VE MEDENİYET TAŞIYICI OLARAK BENÎ HİLÂL

Bilim insanları Benî Hilâl kabilelerinin Kuzey Afrika'ya katkılarını dini, sosyal ve ekonomik açılardan ele almışlardır. Bazıları, İslam medeniyetinin Kuzey Afrika'ya taşınması, bölgenin Araplaşması ve dilin etkin kullanımı konusunda taşıyıcı görev üstlendiğini savunmuşlardır. İçerisinde oryantalistlerin ağırlıkta bulunduğu diğer görüşe göre ise bedevi karakterli Benî Hilâl kabilelerinin, Kuzey Afrika'ya medeniyet, din ve dil taşıyıcısı olarak herhangi bir olumlu katkısı olmamıştır.⁵⁷ Her iki akım Benî Hilâl ile üzerinde birleştikleri tek nokta bu kabilenin bedevi yapıya sahip oldukları konusudur.

Benî Hilâl kabileleri, toplumdaki dini akımların herhangi birisinde ön plana çıkmamışlar, olayları sürekli ekonomik açıdan değerlendirip durumsal olarak vaziyet almışlardır. Tarihi süreç içerisinde Kureyş kabilesine mensup Fâtımîlerden yana tavır almaları gerekirken Karmatîlerle birlikte kendi ırkdaşlarına karşı savaşmada bir beis görmemişlerdir. Karmatîlerle birlikte yaptıkları mücadelede başarısız duruma düştüklerinde yine durumsal bir değerlendirme yaparak Fâtımîlerin yanına geçmişlerdir.⁵⁸ Yani onların bedevi kimlikleri ön plana çıktığından çevresinde de bu özellikleri bilinip ilmi açıdan belli bir görüş belirtmeyip folklorik bir İslam düşüncesine sahip olmuşlardır. Zira Hz. Muhammed'in bu kabileden iki kadınla evlenmesinin altında böyle bir maksat aranması mümkündür.⁵⁹ Benî Hilâl'den Abdullah b. Asram ismindeki bir şair bu konuyu kendi lehlerine kullanmak için bir

⁵⁶ Ebû'l-Kâsım el-Mısri, *Futûhu Mısır ve'l-Mağrib*, 197; İbn Azâra, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 1/252.

⁵⁷ Mîli, *Tarihu'l-Cezayir*, 1986, 1/187; Sa'dullah, *Tarihu'l-Cezayiri's-Sekâfi*, 6/314.

⁵⁸ Taberî, *Tarih*, 9/132.

⁵⁹ Belâzüri, *Ensâbu'l-eşraf*, 9/88; Kalkaşendi, *Nihayetü'l-Arab fi ma'rifeti ensâbi'l-Arab*, 272; Tayyib, *Mûsuatü'l-kabaili'l-Arabiyye*, 2/11.

şiiirinde: “Sen Emevîlerin kayınbiraderi benim kayınbiraderimsin. Hz. Muhammed ve aynı zamanda Abbâsîlerin de dayısıyım.” diyerek övünmüştür.⁶⁰ Müslüman şemsiyesi altında mütalaa edilen Benî Hilâl, bazen Şiîler bazen de Sünnîler tarafından savaşçı özelliklerinden dolayı kendilerinden istifade edilmeye çalışılmış, Kuzey Afrika’da taraf olduğu topluluğun galibiyetinde katkısı olmuştur.

Fâtımî-Karmatî savaşındaki yenilgilerinden sonra Fâtımîlerin bu savaşçı kabileden faydalanmak istemeleri onların kendi dini düşüncelerine yakınlıklarından dolayı olmamıştır. Onların ekonomik beklentileri öncelediğini bilen Fâtımîler, Kuzey Afrika’da tampon bölgede ancak böyle gözü kara bir kabile ile sınırlarını koruyacaklarına inanmışlardır. Fâtımîler, bu kabileye birlikte olmaları karşılığında verdikleri toprak parçalarında hâkim oldukları süreçte İsmâîlî akideyi öncelemişlerdir. İbn Haldûn’a göre Karmatîlerden sonra Fâtımîlerle iyi ilişkiler içerisinde bulunmayı onların İsmâîlîliği öncelemesine ve asabiyet olarak Kureyşî olmasına bağlamaktadır. Ancak Benî Hilâl, bulundukları coğrafyada Şiîlik ya da varyantlarını öncelemeden dini düşüncelerini ön plana çıkarmayıp olaya hep ekonomik açıdan yaklaşmışlardır. Bu da bizim görüşümüzü desteklemektedir. Benî Hilâl Kuzey Afrika’ya geçtiğinde bu kabilelerin yaptığı tedhiş hareketlerinden dolayı bazı ilim adamları onların İsmâîlî akideye yakınlığına bağlamaktadır. Zîrîlere karşı yaptıkları mücadelenin merkezinde onların Abbâsî Devleti’ne dolayısıyla Sünnî olmalarına karşı değil devletteki ana unsurun Berberî olmaları nedeniyle Arap üstünlüğünü yerleştirme hedefini gütmüşlerdir.⁶¹

3. 1. Kuzey Afrika’da Benî Hilâl Kabilelerinin Sosyal Değişime Etkileri

Berberîler, yaşadıkları topraklarda Fenikeliler ve Bizanslılar tarafından işgal edilmesine rağmen kendi örf, din ve kültürlerini genel olarak korumuşlardır. Onların dini anlayış, örf-adet ve kültürlerindeki değişim İslam’ı kabul etmeleriyle başlamıştır. Bu değişimin sebebi, yurtlarına gelerek onlara galebe çalan Müslüman Arapların emperyal düşünceleri olmamalarından kaynaklanmaktadır. Arapların özellikle de bedevî karakterli Benî Hilâl kabilelerinin Berberîlerle kültür benzeşmesi, onların örflerinin ve geleneklerinin Arap kültürü lehine transformasyonunu sağlamıştır. Bazı araştırmacılar bu değişimi galip-mağlup etkileşimi bağlamında değerlendirseler bile coğrafyanın ve yaşam tarzlarının birbirlerine benzeşmesinden kaynaklandığını söy-

⁶⁰ Taberî, *Tarih*, 3/545; Ebu’l-Mumzîr Hişâm b. Sâib Kelbî, *Cemheretü’n-Neseb* (Beyrut: Alemlü’l-Kütüb, 1986), 368.

⁶¹ İbn Haldûn, *el-İber*, 6/18.

lemek daha doğrudur. Berberîlerin çoğunun İslam dinini benimsemeleri, fetihlerden sonra özellikle Benî Hilâl kabilelerinin onları yok sayarak müstakil bir devlet kurup onları tahakküm altına alma düşüncelerinin olmaması onlarda kültür transferine sebep olmasında asıl etkindir.⁶²

İbn Haldun, bölgede ağırlığı olan Hevvâre kabilesinin kültür, bedevilik ve göçe yatkın özelliklerinden dolayı kültürel etkileşimini hızlandığını belirtmektedir. Benî Hilâl kabile grubu içerisinde değerlendirilen Benî Süleym kabilesinin Tunus'un Bêce bölgesinde ikametlerinden sonra yeni kültüre ilgilerinin arttığını, Araplar gibi giyinmeye, at binmeye ve hayvan edinmeye başladığını söylemektedir. Yeni kültür, beraberinde Arap dilinin de cazip hale gelmesini sağlamıştır. Berberîler, kendilerine göre daha uygar saydıkları Arapların dillerini önceleyerek Berberîceyi terk edip fasih Arapça konuşmaya başlamışlardır. Kureyş suresinde ifadesini bulan kış ve yaz seyahat geleneklerini de benimseyerek aslında kendilerinin Arap ırkının devamı olduğuna inanmaya başlamışlardır.⁶³

Arap olmayan bütün Müslümanlarda olduğu gibi Berberî kabileleri de İslam'la şereflendikten sonra peygamberin yaşam tarzlarına ilgi duyup bir kısmı Arap geleneği olan birçok kültürel giyim-kuşam ve yaşayış tarzlarını ona benzetmeyi ibadet saymaya başlamışlardır. Bu iyi niyetli yaklaşım, zaman içerisinde Berberîlerin kendilerini Arap saymaya başlamalarını sağlayan etkenlerin başında gelmektedir. Berberîler, Hz. Muhammed'in isim ve sıfatlarını çocuklarına koymalarını erdem kabul ederek çocuklar başta olmak üzere Muhammed, Ahmed ve Abdullah gibi yeni Müslüman olanlara cahiliye ismi yerine koyduğu isimleri kullanmaya başlamışlardır. Zaman içerisinde coğrafyanın özellikle Tunus'un hem şehirlerinde hem de köylerinde Araplaşma temayülü konusunda bir yarışa girilmiş, dışarıdan coğrafyaya gelen yabancı birisinin toplumdaki Berberî-Arap ayrımını yapamaz hale getirmiştir.⁶⁴

Günümüzde bile bu coğrafyada Arap-Berberî ayrımı yapmanın zor olduğunu unutmamak gerekir. Kuzey Afrika'nın Cezayir'i de içerisine alan Orta Mağrib bölgesi, Araplaşma olayını çöllerden daha fazla yaşamışlardır. Çünkü Benî Hilâl kıyı şeridinden daha çok iç kesimlerde ikamet etmişlerdir. Bütün bunlara rağmen güneyin dağlık sarp yerleşim yerlerinde Evrâs ve Kabâil bölgeleri bu konuda daha tutucu ve muhafazakâr davranmışlar, kendi kültürlerini diğer bölgelere göre korumayı başarmışlardır. Bu sosyal yapı, Cezayir'de halen asimile bir toplum haline gelmiş ve homojenlik kaybedi-

⁶² İbn Haldûn, *el-İber*, 6/135.

⁶³ İbn Haldûn, *el-İber*, 6/135.

⁶⁴ İbn Azârâ, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 1/42; Mili, *Tarihu'l-Cezayir*, 1986, 2/42; Vilyam Cims Duyurent, *Kıssatü'l-Hadâra*, çev. Zeki Necib Mahmud (Beyrut: Dâru'l-Cil, 2002), 13/128.

lererek Arap-Berberî ayırımı yapmanın çok zor olduğu bir hale dönüşmüştür. Uzak Mağrib dediğimiz Fas mıntıkasında bu etkileşim konusunda Cezayir'in benzeri olduğunu söyleyebiliriz. Halen, bölgelerde marjinal gruplar hariç bir Arap-Berberî çatışmasına rastlamak mümkün değildir.⁶⁵

3. 2. Benî Hilâl'in Kuzey Afrika'da Siyasete Etkileri

Benî Hilâl kabilelerinin Kuzey Afrika'ya göçlerinden itibaren siyasi olayların belirleyicisi olmaları nedeniyle devletlerde sürekli ağırlıkları devam etmiştir. Benî Hilâl'in bölgedeki hedefi daha çok ekonomik alanda olduğundan coğrafyada doğrudan devlet kurma yerine maddi çıkarları zedelenmeye başlayınca taraf değiştirip sürekli pozisyonlarını domine etmeye çalışmışlardır. Fâtımîler, Benî Hilâl'i Mısır'ın Said bölgesine yerleştirmesinden sonra bu bedevi kabile üretim alanında becerikli bir hikâyesi ve geçmişi olmadığından savaş haricinde sürekli üretmeden tüketen bedevi karakteri, Fâtımîlerde büyük sorunlar yaşatmıştır. Hatta Fâtımîler, Mısır'da iken meydana gelen kuraklık, salgın hastalıklar, ekonomik ve toplumsal krizlerin sebebi olarak Benî Hilâl'i göstermiştir. Yerli halkın memnuniyetini sağlamak ve sınır bölgelerinde tampon görevi için Fâtımîler, Benî Hilâl'i batı sınır bölgesine göçmelerini teşvik etmişlerdir. Fâtımîlerin onları batıya gönderirken hedefi Sanhâcilerden intikam almak iken Benî Hilâl'in hedefi bölgenin zengin tarımsal alanları ve diğer imkânlarından azami ölçüde istifade etmektir. Aynı şekilde Benî Hilâl'in Karmatîlerle işbirliği içerisinde olmaları onların siyasi ya da itikadi görüşlerini benimsediklerinden değil maddi olarak Abbâsîlerden alamadıkları imkânları onlardan elde etmek içindir. Bu yüzden Fâtımîler, Sanhâcî Devleti'nden intikam alsalar bile bölgede hâkim olamamışlardır. Benî Hilâl bölgeye hâkim olduktan sonra Fâtımîlere mihnet duymayıp kendi imkânlarını zenginleştirme üzerine yerli halkla işbirliği içerisine girmişlerdir.⁶⁶

Benî Hilâl, Zîrî Devleti topraklarına göçtüklerinde devletin ekonomik politikasını değiştirmişlerdir. Zîrî Devleti, daha çok sahil kıyısında hâkim olmuşlardır. İç kısımlardaki tarım topraklarını Benî Hilâl'e terk edip ekonomisinin merkezine deniz ticareti ile ilgili alanları almıştır. Bundan dolayı Zîrî Devleti denizle ilgili ekonomi oluştururken bu konuda daha maharetli Normanlarla savaşmak zorunda kalmışlardır. Bu çatışma sonucunda devlet zayıflamış, Benî Hilâl Zîrîlere yardımcı olmaya çalışsa bile tarım kendilerinin ellerinde olmadığından devlet zayıflamıştır. Benî Hilâl, konjonktüre uy-

⁶⁵ Kalkaşendî, *Kalâidü'l-Cimân fi't-ta'rifî bi kabâilî Arabî'z-Zaman*, 117; Bessâm Aselî, *Silsiletü Cihadi Şa'bi'l-Cezayir* (Dâru'n-Nefâis, 1990), 6/66; Tayyib, *Mûsuatü'l-kabaili'l-Arabiyye*, 3/567.

⁶⁶ Zehebi, *Tarih'ul-İslâm*, 12/146; İbn Haldûn, *el-İber*, 6/6; Sallâvî, *el-İstiksâ*, 2/164, 178; Mısırî, *Devletü'l-İslâmî fi'l-Endelüs*, 3/298.

gun olarak çoğu zaman Zîrîlere destek verseler bile bazen de Normanlarla birlikte olup Zîrî Devleti'ne karşı savaştıkları da bir gerçektir.⁶⁷

Benî Hilâl kabileleri, Kuzey Afrika'ya geldikten sonra coğrafya sürekli siyasi istikrarsızlığa uğramıştır. İslam ordusunda bulunan fatihler bölgeye geldikten sonra sûfi meşrepleri ile Berberîlerle hiçbir zaman kendilerini bir güç olarak görmeyip herhangi ciddi bir çatışmaya girmemişlerdir. Onların gelmesinden sonra Araplar bölgede hâkim ve belirleyici unsur olmaya başlamışlardır. Benî Hilâl sonrası herhangi Berberî devlet uzun ve kalıcı bir şekilde devamını sağlayamamış, tedhiş olayları sebebiyle ömürleri kısa olmuştur. İbn Haldûn bu konuda şöyle bir yorum yapmaktadır: "Araplar, geçmişinde istikrar ve barış ortamını çok sevmeyen bedevi karakterli olduklarından bu asabî karakterlerini Kuzey Afrika'ya da taşımışlardır. Benî Hilâl, bir coğrafyaya yerleşip sürekli bir yerde kalmalarını kendileri için zayıflık sayarak ne kadar hareketli olurlarsa o kadar bulundukları toplumda ağırlıklarını hissettirip aranan insanlar topluluğu olmuşlardır. Onlar, Arap yarımadasında sürekli muhalif bir grup adına hareket edip kendileri bizzat ortaya çıkarak kargaşayı başlatan taraf olamamışlardır. Kuzey Afrika'da da her zaman var olan bir devlet adına hareket ederek kaotik ortamdan beslenen bu kabile grubu, kendilerini harekete geçirecek muharrik bir güç ile birlikte olmuşlardır. Bütün bu olumsuzluklara rağmen Kuzey Afrika'da yerleşmeye başladıktan sonra Avrupa'dan gelen işgalci grubun hâkim olmasını önlemede güçlü bir askeri unsur olduklarını tespit etmek gerekmektedir."⁶⁸

3. 3. Benî Hilâl'in Kuzey Afrika'da Ekonomiye Etkileri

Tarihi kaynakların çoğu Benî Hilâl'in Kuzey Afrika'ya gelişlerini siyasi istikrarsızlığın öznesi olarak görmektedirler. Benî Hilâl kabileleri, yerli Berberîlerin mallarını yağmalamışlar, binalarını yıkmışlar ve bölgelerin güzelliklerini ortadan kaldırmaya çalışmışlardır. Bunun yanında devlet ricalinin saraylarını yıkip kadınlara sarkıntılık yaparak onlardan bazılarını cariye olarak almışlardır.⁶⁹ Bu politikaları sadece belirli bir bölgede değil, gittikleri her yerde uygulamaya çalışmışlardır. Abdolvahid el-Murakkişî'nin bildirdiğine göre: "Benî Hilâl bölgeye gelinceye kadar İskenderiye'den Kayrevan'a kadar sahil yolu üzerine denizden gelebilecek yabancı saldırıları önlemek için kaleler birbirlerine yakın yapılarak saldırıda önlem almalarını sağlamıştır. Bu güzergâh üzerinde hanlar da yapılarak kervanların işleri kolaylaştırılmıştır. Ancak Benî Hilâl sonra-

⁶⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 8/101.

⁶⁸ İbn Haldûn, *el-İber*, 6/6.

⁶⁹ İbn Haldûn, *el-İber*, 1/188.

sı yapılan bu ümran hareketleri akamete uğramış ve bundan sonra kervanlar emniyet içerisinde bu yolu kullanamaz hale gelmişlerdir.⁷⁰

İbn Ebî Dinar, Benî Hilâl kabileleri bölgeye geldikten sonra, Temîm İbn Muizz b. Bedîs 483/1090 yılında bölgede yaşayan insanların o zamana kadar görmedikleri bir kıtlık ve felaket yaşadıklarını belirtmektedir. Bölgedeki insanlar da sanki bu kabilenin uğursuz bir topluluk olduğu, zira bunların Mısır'ın Said bölgesine yerleşmelerinde de kıtlık ve salgın meydana gelmesini onların uğursuz bir topluluk algısı yarattıklarını belirtmektedir.⁷¹ Bölgeden geçen gezginlerden olan Ticânî, İbn Battûta, Abderî ve diğerleri bölgeden sürekli geçtiklerini ama bölgenin adeta geçmişe benzemediğini, o güzel yeşilliğin ortadan kaybolduğunu ve bölgenin âdeta bir istikrarsızlığa دچار olduğunu bildirmektedirler.

Bütün bu değerlendirmelere rağmen Benî Hilâl kabilelerinden saydığımız bazı grupların hepsi aynı olmayıp bu konuda en tedhişçi Benî Süleym kabilesi olduğunu da belirtmek gerekmektedir. Bazı yazarlar bu krizleri sadece Benî Hilâl'e bağlamayıp yerli Berberî kabilelerden Zenâte ve Sanhâce kabilelerini de kusurlu görmektedirler. Zira yerli olmaları nedeniyle bu krizleri daha akılcı bir şekilde yönetip sulhu sağlama sorumlulukları bulunmaktadır. Berberî kabileleri ayırmayıp birlik olsalardı bu Arap kabileleri bölgede bu kadar belirleyici olamayacaklarını iddia etmektedirler.⁷²

SONUÇ

Hız. Ömer döneminde Mısır'ın fethedilmesi ile başlayan Kuzey Afrika'nın İslamlaşması süreci tarih içerisinde gelişerek devam etmiştir. Müslüman Araplar, Kuzey Afrika'da fethettikleri topraklardaki iskânı fethe katılan askerlerin yerleşmesi ile sınırlı kalmış, zaman içerisinde Emevî Devleti'nin baskısından kurtulmak için Ehl-i beytten Müslümanların iskânı ile yerleşim hızlanmıştır. Bu süreçte İslam'ı kabul eden Kuzey Afrika Berberîleri, Peygamber akrabalarına olan sevgi ve saygısından dolayı bunlarla etkileşim içerisine girmişlerdir. Bu etkileşim, inandıkları kutsal kitabın dilini öğrenmek için gelişerek devam etmiştir. Kuzey Afrika'nın esas Araplaşması, Mısır'da kurulan Fatımî Devleti'nin Hicaz bölgesinde Karmatîlerle olan mücadelelerinde birlikte hareket eden Benî Hilâl kabilelerini Mısır'ın Sevad bölgesine yerleşmelerinden sonra yoğunlaşmıştır. Bu ilk göç dalgasında Fâtımîlerin maksadı problemlili

⁷⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 6/368; Merrâkuşî, *el-Mu'cib*, 250; İbn Azârâ, *el-Beyânü'l-Muğrib*, 1/389.

⁷¹ Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Dînâr Kayrevânî, *Kitabu'l-mu'nis fi ahbâri İfrikiye ve Tûnis* (Tunus: Matbaatu'd-Develti't-Tûnisiyye, 1286), 83.

⁷² Ahmed b. Ali Makrizî, *İltiâ'zu'l-Hunefâ bi Ahbâri'l-Eimmeti'l-Fâtımiyyine'l-Hulefâ*, thk. Cemalüddin Şeyyâl - Muhammed Hilmi (Meclisu'l-A'la li-Ş-Şuûni'l-İslamiyye, ts.), 2/315; Siccîni, *Gazvu Benî Hilâl*, 118.

kabileleri Arap yarımadasının dışına çıkarma ve Sünnî Zîrîlerle aralarında tampon bölge oluşturma düşüncesinden kaynaklanmaktaydı. Benî Hilâl'in maksadı ise verimli arazilere yerleşip kendilerine yurt edinme ve ekonomik olarak refaha ulaşmaktı. Benî Hilâl kabileleri ile yerli Berberî kabileler arasında bu tarihten sonra karmaşık ilişkiler ve bu etkileşimlerin dini, sosyal, kültürel ve ekonomik etkileri ortaya çıkmaya başlamıştır.

Benî Hilâl'in bölgeye gelişi ve yerleşmesi coğrafyada önemli değişikliklere yol açmıştır. Bu tarihten sonra Kuzey Afrika'da meşhur Berberî kabileleri Sanhâce ve Kutâme kabileleriyle iyi ilişkiler içerisinde olurken; Zenâte kabilesi ile sürekli bir mücadele içerisinde bulunmuştur. Benî Hilâl kabilelerinin bedevî yapısından dolayı yerli Berberîlerle entegre olmada zorlanmamışlar, kültürler arası benzeşme Araplar lehine sonuçlanmıştır. Kuzey Afrika'da kurulan Berberî devletler nüfus yoğunluğu sebebiyle Benî Hilâl kabileleriyle genellikle iyi ilişkiler içerisinde olmaya özen göstermişlerdir. Kuzey Afrika'nın Araplaşması ve İslamlaşmasında farklı yoğunluk ve etkilerle süregelen bu süreç içerisinde bölgenin demografik ve kültürel yapısını olumlu etkilemişlerdir. Bununla birlikte çok güçlü olmayan Berberî kabilelerinin yerinden edilip tarıma elverişli yerlere yerleştirilmeleri bazı Berberîlerin marjinalleşmesine sebep olmuştur.

Benî Hilâl kabileleri, Hicaz bölgesinde devlet tecrübesi yaşamadıklarından Kuzey Afrika'da yönetime istekli olmamaları Berberîler tarafından bölgede hüsnü kabul görmelerini kolaylaştırmıştır. Her ne kadar onlar, müstakil bir devlet kuramamış olsalar bile içerisinde bulunduğu devletlerle ister Normanların saldırılarında ister diğer kardeş devletlerinin anlaşmazlıklarında bedevî ve savaşçı özelliklerinden dolayı yardım istenilip aranan topluluk olmuşlardır. Muvahhidler Devleti'nin yıkılmasından sonra kurulan Hafsî, Merinî ve Zeyyanîler zamanlarında bu devletlerin anlaşmazlıklarında dursal hareket ederek bir devleti desteklerken diğer devletlerle de ilişkileri kesmemişlerdir. Berberî devletler ayakta kalabilmek için kalabalık Benî Hilâl kabilelerinin yardımına ihtiyaç duymuşlardır. Diğer asker Araplar genellikle şehirlerde mukim olmalarına rağmen Benî Hilâl kabileleri hem şehir hem de nüfus yoğunluğu fazla olan kırsala dağılarak kız alışverişi ve diğer ilişkilerle onların Kuzey Afrika toplumunda kabul edilmesinde ve entegrasyonunda önemli rol üstlenmişlerdir.

Benî Hilâl kabileleri, Kuzey Afrika'daki iki yönlü miras bırakmışlardır. Onların göç olgusu, bir yandan toplumda kültürel ve sosyal dönüşümlere yol açmış, daha homojen bir Arap-Berberî kimliği oluşmasını sağlamıştır. Diğer yandan varlıkları özellikle Araplaşmaya direnç gösterenlerle kargaşa ve çatışmalara sebep olmuştur. Bu çift yönlü miras günümüz kültürel ve

sosyal dinamiklerini etkilemeye devam etmiştir. Kısaca Benî Hilâl'in Kuzey Afrika'ya göçü, bölgenin Araplaşması başta olmak üzere sosyal ve kültürel anlamda çok yönlü etkileri olmuştur.

KAYNAKÇA

- Aselî, Bessâm. *Silsiletü Cihadi Şa'bi'l-Cezayir*. yy: Dâru'n-Nefâis, 1990.
- Belâzüri, Ahmed b. Yahya b. Câbir. *Ensâbu'l-eşrâf*. thk. Süheyl Zekkar - Riyad Ziriklî. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996.
- Benras, Mahmoud. *Tesîsü'n-nakdi fî bilâdi'l-Mağrib*. Ankara: Sonçağ Yayınları, 2021.
- Devâdârî, Ebû Bekir b. Abdullah b. Eybek. *Kenzu'd-durar ve câmiu'l-gurar*. thk. Selahuddin Müneccid. Kahire: Bâbi'l-Halebî, 1961.
- Duyurent, Vilyam Cims. *Kıssatü'l-Hadâra*. çev. Zeki Necib Mahmud. Beyrut: Dâru'l-Cil, 2002.
- Ebû Amr, Halife b. Hayyat eş-Şeybani. *Tarihu Halife b. Hayyât*. Beyrut: Darü'l-Kalem, 1397.
- Ebü'l-Kâsım, Abdurrahman b. Abdillakem el-Mısrî. *Futûhu Mısır ve'l-Mağrib*. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1415.
- Ebü'l-Fida, Melikü'l-Müeyyed İmâdüddin İsmâil b. Ali b. Mahmûd el-Eyyûbî. *el-Muhtasar fî ahhâri'l-beşer*. Mısır: Matbaatü'l-Hüseyniyye, ts.
- Halef, Salim b. Abdullah. *Nüzûmu hükmi'l-Umeviyyîn ve rusûmuhum fî'l-Endelüs*. Medine: İmâdetü'l-bahsi'l-İlmî bi'l-Câmiati'l-İslamiyye, 1997.
- İbn Azârâ, el-Merrâkuşî. *el-Beyânü'l-muğrib fî ahhâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*. thk. C.S Kulan - Lîfî Brfensal. Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1983.
- İbn Haldûn, Abdurrahman. *el-İber ve divânu'l-mübtedei ve'l-haber fî târihi'l-Arabî ve'l-Berber ve men asarahum min zevi's-şeni'l-ekber (Tarihu İbn Haldûn)*. thk. Süheyl Zekkâr. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed el-Endelûsî. *Cemheratü ensâbi'l-Arab*. Mısır: Dâru'l-Maârif, 1983.
- İbn Kesir, Ebü'l-Fida İmâdüddin İsmail b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihaye*. Cize: Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 1997.
- İbnü'l-Abbâr, Muhammed b. Abdullah el-Kudâi el-Belensî. *el-Hülletü's-seyrâ*. thk. Hüseyin Mu'nis. Kahire: Dâiretü'l-Maârif, 1985.
- İbnü'l-Esir, Ebü'l-Hasan İzzüddin Ali b. Muhammed eş-Şeybânî. *el-Kâmil fi't-târih*. thk. Abdusselam Tedmurî. Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, 1998.
- Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Ahmed. *Kalâidü'l-Cimân fi't-tarîfi bi kabâili Arabi'z-Zaman*. Kahire: Dâru'l-Kitabi'l-Mısrî, 1982.

- Kalkaşendî, Ebû'l-Abbas Ahmed. *Nihayetü'l-Arab fî ma'rifeti ensâbi'l-Arab*. Beyrut: Dâru'l-Küttâbi'l-Lübnânîyyîn, 1980.
- Kavas, Ahmet. "Hilâl (Benî Hilâl)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 18/15-19. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Kayrevânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Dînâr. *Kitabu'l-mu'nis fî ahbâri İfrîkiye ve Tûnis*. Tunus: Matbaatu'd-Develtî't-Tûnîsiyye, 1286.
- Kelbî, Ebu'l-Mumzir Hişâm b. Sâib. *Cemheretü'n-Neseb*. Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1986.
- Makrizî, Ahmed b. Ali. *İttiâzu'l-Hunefâ bi ahbâri'l-eimmeti'l-Fâtımiyyine'l-hulefâ*. thk. Cemalüddîn Şeyyâl - Muhammed Hilmî. Meclisu'l-A'la liş-Şuûnî'l-İslamiyye, ts.
- Makrizî, Ebû'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir. *el-Beyân ve'l-i'rab amma bi-arzi Mısr mine'l-Arab*. thk. Abdülmecid Abidin. İskenderiye: Dârü'l-Ma'rifeti'l-Câmiyye, 1989.
- Merrâkuşî, *el-İstıbsâr fî acaibi'l-emsâr*. Bağdat: Dâru's-Şuû'nî's-Sekâfiyye, 1986.
- Merrâkuşî, Abdülvahid b. Ali et-Temîmî. *el-Mu'cib fî Telhîsi ahbâri'l-Mağrib min ledün fethi'l-Endelüs ila ahiri asri'l-Muvahhidîn*. thk. Selahaddin Hevvârî. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2006.
- Mesû'dî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin. *et-Tenbîh ve'l-işrâf*. Kahire: Dâru's-Savî, ts.
- Mısrî, Muhammed Abdi Anân. *Devletü'l-İslâmî fi'l-Endelüs*. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1997.
- Mîlî, Mübarek b. Muhammed. *Tarihu'l-Cezayir fi'l-kadim ve'l-hadis*. Cezayir: Muessesetü'l-Vataniyye li'l-Kitab, 1986.
- Mîlî, Mübarek b. Muhammed. *Tarihu'l-Cezayir fi'l-kadim ve'l-hadis*. Cezayir: Muessesetü'l-Vataniyye li'l-Kitab, 1986.
- Sa'dullah, Ebû'l-Kasım. *Tarihu'l-Cezayiri's-Sekâfi*. Cezayir: Dâru'l-Besâir, 2007.
- Sa'dullah, Ebû'l-Kasım. *Muhâdarât fî tarihi'l-Cezayiri'l-Hadis*. Cezayir: Şeriketü'l-Vataniyye li'n-Neşr ve't-Tevzî, 1990.
- Sallâvî, Şahabeddîn Ahmed. *el-İstiksâ li ahbari düveli'l-Mağribi'l-Aksâ*. Kazablanka: Dâru'l-Kitab, ts.
- Siccînî, Feyza Muhammed Salih Emin. *Gazvu Benî Hilâl ve Benî Süleyym li'l-Mağrib*. Kahire: Kilopatira li't-Tibaa, 2007.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Tarihu'r-rusul ve'l-mülûk*. Kahire: Dâru'l-Meârif, 1967.
- Tayyib, Muhammed Süleyman. *Mûsuatü'l-kabaili'l-Arabiyye*. Beyrut: Dâru'l-Kitabî'l-Arabî, 1431.
- Temir, Hakan. *Arap Yarımadası'nda Kabile Hayatı*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2020.

Temir, Hakan. *Nesep Atlası*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2021.

Vezzân, Hasan Muhammed el-Fâsî. *Vasfu İfrıkiyye*. thk. Muhammed Hacci. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1983.

Yılmaz, Ali - Göl, Yavuz Selim. "Hâricî/İbâdîlerin Hilâfet ve Hakem Söylemleriyle İmtihanı ve Hâricî Paradigmanın İflası". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 24/1 (2024), 279-304.

Zehebî, Ebû Abdillâh, Muhammed b. Ahmed. *Tarihu'l-İslâmî ve vefeyâtü'l-meşâhiri ve'l-a'lâm*. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003.